

Jurisprudential Framework of Creating Intimacy between Men and Women in Cyberspace

Mohammad Javad Nowroozi Eqbali *

Received: 2021/06/12

Accepted: 2021/07/25

Abstract

With the unimaginable expansion of the Internet and the rise of virtual social networks, human relationships in cyberspace have become very complex. That is why we are definitely facing a sudden expansion of relations between men and women, which makes it very difficult to control. This phenomenon among Shiites and Iranians has also had an incredible upward trend.

Islam, therefore, as the most perfect divine religion, is expected to answer the questions and doubts arisen in the present age that is experiencing the advancement of science and technology. We can refer, as an example, to cyberspace and the Internet that have raised many doubts and questions in *sharia*, some of which are to be answered in this study.

This article aims to explain the religious framework of intimate relationships in cyberspace. To achieve this, the jurisprudential titles and rulings related to the relationship between men and women in the virtual environment have been extracted from the existing *fatwas* of contemporary jurists. They have been categorized in four groups: 1- common grounds, 2- verbal communication, 3- non-verbal communication, 4- pre-intimacy relations among men and women. It appears that titles of “sexual delectation” and “*rayba* (fear of committing sinful act after communicating with a *non-Mahram* woman) are top issues pertaining to the virtual inter-sexual communication.

Keywords: Male-Female Relationships, Marriage, Internet, Intimacy with *Non-Mahrams*, Chat, Communication Jurisprudence, Cultural Jurisprudence

*Ph.D. Candidate, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran, mj.norouzi@gmail.com

چارچوب فقهی ایجاد انس میان زن و مرد در فضای مجازی

محمدجواد نوروزی اقبالی*

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۱۷

چکیده

با گسترش غیرقابل تصور فضای اینترنت و افزایش شبکه‌های اجتماعی مجازی، روابط انسانی در فضای مجازی بسیار پیچیده شده است. به همین جهت قطعاً ما با یک گسترش ناگهانی روابط میان زنان و مردان مواجه هستیم، به طوری که کنترل آن بسیار مشکل می‌نماید. روند رشد این پدیده در میان شیعیان و ایرانیان نیز سیر صعودی غیرقابل باوری داشته است. از طرف دیگر، انتظار آنست که فقه پویای اسلامی به تمام سؤالات و شبهاتی که در عصر حاضر مخصوصاً با پیشرفت علم و فناوری ایجاد می‌شود، پاسخ مناسب و درخوری دهد.

این مقاله بر آن است که با توجه به سؤالات و شبهات فقهی ایجاد شده در زمینه روابط نامحرم، چارچوب شرعی مناسبی را به صورت مصداقی برای این روابط تبیین کند. برای دستیابی به این منظور با روش توصیفی-تحلیلی، عناوین فقهی و احکام مرتبط با روابط زن و مرد در محیط مجازی استخراج شده و در چهار دسته عناوین مشترک، عناوین مرتبط به ارتباطات کلامی، عناوین مربوط به ارتباطات غیرکلامی و عناوین مربوط به پیش از ارتباط زن و مرد نامحرم به عنوان یافته‌های پژوهش طبقه‌بندی شده است. ضمن آن‌که تلاش شده آنچه که در شبکه‌های اجتماعی مجازی می‌تواند مصداقی از این عناوین باشد، ذکر شود، تا درک صحیح و عینی از چارچوب شرعی روابط شکل بگیرد. بر این مبنای در میان عناوین ذکر شده، به نظر می‌رسد دو عنوان «تلذذ» و «ریبه» بیش از دیگر عناوین بر ارتباط نامحرم در شبکه‌های اجتماعی صدق می‌کند.

واژگان کلیدی: روابط زن و مرد، شبکه‌های اجتماعی مجازی، فضای مجازی، ازدواج، اینترنت، انس با نامحرم، چت، فقه ارتباطات، فقه فرهنگ.

* دانشجوی دکتری دانشگاه شهید بهشتی دانشکده الهیات و ادیان، جمهوری اسلامی ایران، تهران.

مقدمه

با گسترش غیرقابل کنترل فضای اینترنت و افزایش شبکه‌های اجتماعی مجازی، روابط انسانی در فضای مجازی بسیار پیچیده شده است. به همین جهت قطعاً با یک گسترش و تحول پرشتاب روابط میان زنان و مردان مواجه هستیم که شاید بتوان آن را اختلاط مجازی زنان و مردان نامید.

این عامل شاید خود یکی از عوامل محبوبیت شبکه‌های اجتماعی در کشوری مثل ایران باشد. در جامعه ما به دلایل فرهنگی و اعتقادی، قواعد، اصول شرعی، قانونی و عرفی وجود دارد که ارتباط با تعامل بین دو جنس مخالف را کنترل می‌کند؛ برخی از افراد که تمایل دارند فراتر از هنجارهای پذیرفته شده جامعه با افرادی از جنس دیگر ارتباط برقرار نمایند، و بتوانند به دور از چشم عوامل کنترل‌گر خانوادگی، حکومتی، مدرسه‌ای و... پیام خود را به آن‌ها برسانند، از شبکه‌های اجتماعی مجازی که کنترل کمتری بر آن حاکم است، استفاده می‌کنند.

در واقع با استفاده از این سرویس، ارتباط قانون‌مند، رسمی، کنترل‌شده، به ارتباط خودمانی تبدیل شده و شرایط غیررسمی، زبان غیررسمی، محتوای غیررسمی و خودمانی در آن انتقال می‌یابد.

حد و حدود روابط نامحرمات در فضای واقعی از نظر اسلام توسط فقها استخراج شده و این مقاله تلاش دارد تا با تحلیلی روایی و فقهی، عناوین فقهی موجود را بر مصادیق ارتباطاتی مدرن، علی‌الخصوص ارتباطات در حوزه اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی، تطبیق داده و در نهایت، چارچوب ارتباط را در این شبکه‌ها کشف نماید. در واقع نگارنده، به عنوان متخصص وارد حوزه فقه در موضوع روابط میان زن و مرد شده و به مصداق‌شناسی در حوزه روابط مجازی زن و مرد مبادرت می‌ورزد.

این مقاله بر آن است تا آن دسته از عناوین فقهی که در محیط مجازی و به طور خاص در شبکه‌های اجتماعی مجازی بر مسأله روابط میان زن و مرد مترتب می‌شود را استخراج نموده، و پس از مشخص کردن نظر فقها در رابطه با آن عنوان به طور عام،

مصادیقی از آن در شبکه‌های اجتماعی مجازی را تبیین نماید. در برخی موارد برای درک بیشتر موضوع، استدلال‌های فقهای شیعه در باب آن عنوان نیز آورده شده است.

۱. چارچوب فقهی روابط زن و مرد در شبکه‌های اجتماعی

عناوین فقهی، واژگانی هستند که در فقه کاربرد دارند؛ خواه از اصطلاحات فقهی باشند (یعنی واژگانی که در فقه معنایی خاص یافته‌اند) یا نباشند. از این رو، عناوین فقهی، اعم از اصطلاحات فقهی‌اند. (مؤسسه دائرة المعارف الفقه الاسلامی، ۱۳۹۵، ج ۱، صص. ۶۶ - ۶۷) در زمینه روابط نامحرمان در شبکه‌های اجتماعی مجازی عناوین فقهی را می‌توان به چهار دسته کلی تقسیم کرد:

دسته اول: عناوین مشترک

دسته دوم: عناوینی که بر ارتباط کلامی میان زن و مرد نامحرم مترتب می‌شود.
دسته سوم: عناوینی که بر ارتباط غیرکلامی میان زن و مرد مترتب می‌شوند.
دسته چهارم: عناوینی که به پیش از ارتباط زن و مرد مربوط می‌شود.

۱-۲. دسته اول: عناوین مشترک

منظور از عناوین مشترک، آن دسته از عناوین فقهی هستند که حکم آن‌ها در هر نوع رابطه میان زن و مرد ممکن است جاری شود. در واقع در بحث رابطه میان زن و مرد، این عناوین مشترک به مثابه خطوط قرمزی هستند که شرع اجازه نزدیک شدن به آن‌ها را نداده است.

به عبارت دیگر، در این دسته از عناوین فقهی به دلیل آنکه حکم به نیت و درون افراد تعلق می‌گیرد، هرگاه کنشی با این نیت (یعنی با این عناوین فقهی) صورت بگیرد، آنگاه است که حکم بر آن جاری می‌شود. بنابراین این عناوین وقتی مصداق پیدا می‌کنند که با کنشی همراه شوند. به طور مثال، یک عنوان مشترک، هم می‌تواند در مسأله پوشش مصداق پیدا کند و هم در مسأله تکلم میان زن و مرد. به عنوان نمونه، دیدن عکس نامحرم به طور معمول بلاشکال است اما وقتی که با عنوان تلذذ به آن نگاه

کنند، حکم حرمت بر آن جاری می‌شود. به همین دلیل (درونی بودن این عناوین)، فقها به طور جداگانه در مورد آن‌ها فتوا نداده‌اند، بلکه همیشه آن‌ها را در هنگام وقوع کنش مورد بررسی قرار داده‌اند. لذا در باب این عناوین فتوا و یا استفتاء جداگانه وجود ندارد اما در کتب فقهی به آن‌ها اشاره شده است.

البته باید این نکته را نیز در نظر داشت که برخی از عناوین کلی فقهی فرای روابط مرد و زن هستند که از ذکر آن‌ها در این نوشتار پرهیز شده است. به طور مثال عنوان اضطراب یک عنوان کلی است که در اکثر عناوین دیگر فقه جاری می‌شود. مثلاً اگر در روابط زن و مرد ضرورت اقتضاء کند (نجات جان یا مسائل پزشکی و...) که مرد به بدن زن نگاه بیاندازد، این عمل نه تنها حرام نبوده، بلکه در برخی موارد واجب هم می‌گردد.

۱-۲-۱. تلذذ

بسیاری از فقهای ما و فقهای اهل تسنن در بحث رابطه بین زن و مرد دو مورد را جزء مسلمات دانسته‌اند، یکی قصد لذت و دیگری خوف فتنه (ریبه) (مکارم، ۱۴۲۴، ج ۱، ص. ۳۷).

مراد از لذت، لذت شهوانی و جنسی است، که مرتبه شدید آن معمولاً در مقدمات نزدیکی برای انسان پدید می‌آید، نه لذتی است که مثل پدر و مادر از نگاه کردن به فرزند می‌برند یا لذتی است که با نگاه کردن به بناهای زیبا یا سبزه‌زار و گلستان و مانند آن برای انسان حاصل می‌شود (خمینی، ۱۴۲۴، ج ۲، صص. ۴۸۶-۴۸۷).

علامه بحرانی در حرمت تلذذ غیر زوجین از یکدیگر دو دلیل را ذکر می‌کند:

دلیل اول: آیات ۵ تا ۷ سوره مومنون

دلیل دوم: روایاتی که دال بر حرمت شوخی یا مصافحه با زنان نامحرم دارد (علامه بحرانی، ۱۴۲۹، ج ۱، صص. ۷۱-۷۴).

در مجله فقه اهل بیت (علیه السلام) اجماع نیز جزء دلایل این امر محسوب شده است (جمعی از مؤلفان، ۱۴۱۱، ج ۲۲، ص. ۹۲).

۲-۱-۲. ریه (خوف فتنه):

منظور از ریه، ترس افتادن به گناه و حرام است و منظور از تلذذ همان لذت جنسی است. اگر نگاه به دیگری با یکی از این دو مشخصه همراه باشد، از نظر شرع مقدس حرام است. گاهی انسان تنها به جهت لذت بردن به زن نگاه می‌کند بدون آنکه بترسد به گناه کشیده شود و گاهی نگاه از روی لذت نیست؛ بلکه ترس آن است که به دنبال آن گناهی انجام گیرد و مقدمه ارتکاب حرام گردد. این دو نوع نگاه حرام است. گاهی ممکن است که نگاه به زن توأم با دوعنوان یاد شده باشد؛ در این صورت گناه آن شدیدتر است (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۱۳۵).

مصادیق‌شناسی: بر اساس مطالب پیشین، فقها، تلذذ از جنس مخالف و خوف فتنه را دو ملاک اصلی در ارتباط میان زن و مرد نامحرم می‌دانند. مصادیق زیادی برای این حکم کلی می‌توان در شبکه‌های اجتماعی مجازی پیدا کرد اما به دلیل اینکه اکثر این مصادیق در عناوین دیگر آمده است به چند مثال اکتفا کرده و آنها را در جای خود بررسی خواهیم کرد.

همان‌طور که در معنای اصطلاحی تلذذ اشاره شد، منظور از تلذذ، لذت بردن جنسی و شهوانی فرد از فرد یا شیء دیگر است. این عنوان، در شبکه‌های اجتماعی مجازی می‌تواند بر هرکدام از عناوین دیگر فقهی مترتب شود. به طور مثال اگر مرد از دیدن عکس پروفایل خانمی لذت ببرد و یا اگر خانمی از کامنت گذاشتن برای یک آقا متلذذ شود و یا حتی دو جنس موافق از چت کردن با هم در فضای مجازی لذت ببرند. تمام این موارد از مصادیق تلذذ از نامحرم است.

ریه هم همانند تلذذ می‌تواند بر هر عنوان دیگری مترتب شود. لذا اگر به طور مثال کسی بترسد که با وب دادن^۱ به شخصی مرتکب گناه و مفسده‌ای شود، مشمول حکم ریه خواهد شد.

۱. اجازه به فردی برای دیدن مستقیم تصویر خود از طریق وب کم را اصطلاحاً وب دادن می‌گویند.

۳-۱-۲. هتک حرمت زن مسلمان

از پاره‌ای روایات به دست می‌آید که شأنیت و کرامت زن مسلمان، دلیل بر حرمت نگاه به وی است. چرا که این‌گونه روایات نگاه کردن به دیگر زنان را جایز می‌دانند. زنان اهل ذمه، کنیزان، دیوانگان و زنان بادیه‌نشین از آن جمله‌اند.

در صحیح سکوئی نیز، این مطلب به روشنی بیان شده است. سکونی از امام صادق (علیه السلام) نقل کرده است: رسول خدا (ص) فرمود:

لا حرمة لנساء اهل الذمة ان ينظر الی شعورهن و ایدیهن

زنان اهل ذمه، از این نظر که به موی سر و دست آنان نگاه شود، حرمت و حریمی ندارند (عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۴، ص. ۱۴۹).

همان طور که از مفاد این روایات برمی‌آید، افزون بر موضعی که حکم حجاب و پوشش آنها را در بر نمی‌گیرد، قسمت‌هایی از سر و دست، یعنی اعضای که زنان یاد شده، خود به طور معمول به پوشاندن آنها نمی‌پردازند، نگاه بدانها جایز است، به ویژه جاهایی که به طور معمول نگاه به آنها سبب برانگیختن شهوت نمی‌شود.

در مورد مجانین نیز امام صادق (علیه السلام) فرموده:

قال: والمجنونۃ و المغلوبۃ علی عقلها لأبأس بالنظر الی شعرها وجسدها ما لم يتعمد

ذلک.

و فرمود: نگاه کردن به موی سر و بدن زن دیوانه و آن که عقل خود را از دست داده است، اشکالی ندارد؛ تا زمانی که قصد لذت بردن از آن نباشد (عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۴، ص. ۱۴۷).

مصادق‌شناسی: این عنوان شامل هر مصداقی می‌شود که در آن حرمت زن مسلمان لحاظ نگردد. یعنی هرگونه مکالمه، پیام، نگاه و پوشش و ... که باعث شود حریم زن مسلمان خدشه‌دار گردد، جایز نیست. ضمن آنکه این عنوان مصادیقی را در مورد زنانی که حریم ندارند، مشخص می‌کند. با توجه به این عنوان، در فضای مجازی می‌توان به زنان غیرمسلمان، دیوانه و از این قبیل تا حدی که معمولاً نمی‌پوشانند، نگاه کرد.

۲-۲. دسته دوم: عناوینی که بر ارتباط کلامی میان مرد و زن نامحرم مترتب می‌شوند
مجموع روابطی را که از طریق گفتن و گفتگو حاصل می‌شود، ارتباط کلامی می‌گویند
که شامل چهار بخش گفتن، شنیدن، خواندن و نوشتن است (یحیایی ایله‌ای، ۱۳۸۰،
ص. ۱۲).

این عناوین هر نوع انتقال پیام از طریق گفتار و نوشتار را شامل می‌شوند.

۲-۲-۱. چت، نامه‌نگاری و مکالمه صوتی از طریق رایانه

در واقع در این زیر عنوان به بحث در مورد هر انتقال پیامی که توسط زبان^۱ صورت
بگیرد، پرداخته می‌شود. بنابراین تفاوتی بین اینکه دو نفر با هم ارتباط هم‌زمان نوشتاری
(چت) داشته باشند یا اینکه ارتباطشان غیرهم‌زمان باشد (مانند نظرگذاری، نامه‌نگاری،
شرکت در انجمن و...) و یا مکالمه صوتی (چت صوتی) داشته باشند، نیست.

پرسش: چت در اینترنت به صورت گفتاری و یا نوشتاری با جنس مخالف با این
شرط که از حدود شرعی خارج نشویم چه حکمی دارد؟

همه مراجع: اگر بدون قصد لذت و ترس افتادن به حرام باشد، اشکال ندارد.

پرسش: چت کردن با جنس مخالف و رد و بدل کردن صحبت‌های معمولی، چه
حکمی دارد؟

همه مراجع: در صورتی که خوف فتنه و کشیده شدن به گناه وجود داشته باشد،
جایز نیست (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۷۰).

مصادق‌شناسی:

همان‌طور که در فتاوی دیده می‌شود، تمام مراجع معاصر، حرام بودن تکلم با نامحرم
را فقط از باب تلذذ و ریبه می‌دانند و در پاسخ استفتاء شرط تلذذ و ریبه را ملاک
دانسته‌اند. اما با کمی دقت، می‌توان به این نکته پی برد که اکثر مکالمات بین زن و مرد
نامحرم در شبکه‌های اجتماعی مجازی مشمول حکم تلذذ و ریبه می‌شود.

مرد و زنی را در نظر بگیرید که یکدیگر را نمی‌شناسند و برای پر کردن اوقات فراغت خود، سرگرمی و... به شبکه‌های اجتماعی مجازی رجوع کرده و در آن با همدیگر آشنا می‌شوند. و این در صورتی است که مرد به خاطر این که طرف مقابلش یک زن است با او ایجاد رابطه کرده است. و یا زن به این دلیل جواب آن مرد را داده که او هم جنس وی نبوده است و اگر یک زن بود جوابش را نمی‌داد. در این صورت مشخص است که عامل جنسیت در این رابطه دخیل بوده و یکی یا هر دوی آن‌ها در هنگام تکلم متلذذ می‌شوند. یا آنکه هر شب سر یک ساعت خاص، یکدیگر را در شبکه اجتماعی ملاقات می‌کنند و در صورتی که یک شب یکی از طرفین نیاید طرف دیگر ناراحت می‌شود. این قضیه به این خاطر است که وی در پی تلذذ بوده و حال که طرف مقابلش نیامده از این تلذذ محروم گشته و دلگیر می‌شود. درباره این مثال، شاید این اشکال گرفته شود که دو نفر همجنس هم می‌توانند چنان به هم علاقمند شوند به طوری که اگر هر کدام از آنها یک شب در شبکه غیبت داشته باشد نفر دیگر ناراحت شود. در پاسخ باید گفت که این نیز به نوعی تلذذ است اما آنچه که در اسلام نهی شده هرگونه تلذذ افراد از جنس مخالف است و این در حالی است که افراد همجنس هر چند طبق دستور اسلام نمی‌توانند لذت جنسی از یکدیگر ببرند اما بهره بردن از لذت عاطفی و نظایر آن بلامانع است. در ضمن آنکه رابطه مستمر و بی‌دلیل یک مرد و زن زمینه ایجاد علاقه را بالا برده و قطعاً احتمال وقوع گناه را نیز بالا می‌برد. پس مشمول حکم ریبه نیز می‌شود.

۲-۲-۲. شوخی کردن و طرح مسائل شهوانی

۲-۲-۲-۱. شوخی با نامحرم

پرسش: شوخی کردن با نامحرم چه حکمی دارد؟

همه مراجع: اگر با قصد لذت باشد یا بترسد به گناه بیافتد، جایز نیست (حسینی،

۱۳۸۵، ص. ۷۳)

مصدق شناسی:

شوخی با نامحرم طبق نظر فقها ذاتاً حرام نیست، بلکه به دلیل ریه و تلذذ و عناوین دیگر است که حکم حرام بر آن مترتب می‌شود. در عرف تفاوتی میان شوخی در فضای مجازی و فضای واقعی وجود ندارد. در بسیاری از موارد شوخی با نامحرم با عناوین تلذذ و ریه بسیار قرین می‌شود^۱. بنابراین باید در این گونه مزاح‌ها دقت کرد.

۲-۲-۲-۲. طرح مسائل شهوت برانگیز

پرسش: نامه نگاری با نامحرم و طرح مسائل شهوانی از طریق ایمیل و یا چت، چه حکمی دارد؟

همه مراجع: طرح مسائلی که باعث ایجاد فتنه و فراهم آمدن زمینه فساد است، اشکال دارد (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۷۱).
مصدق‌شناسی:

واضح است که طرح هرگونه مسأله شهوت‌انگیز برای نامحرم جایز نیست. بوسیدن نامحرم در چت (نوشتن کلمه بوس یا استفاده از شکلک ۲) یا ویدئوچت (غنچه کردن لب‌ها) نیز مصداق این مسأله است.

۲-۲-۳. ارتباط کلامی به قصد ازدواج

پرسش: آیا صحبت کردن با کسی که قصد داریم در آینده با او ازدواج کنیم، گناه است؟ همه مراجع: اگر بدون قصد لذت و ترس افتادن به حرام باشد و باعث مفسده نشود، اشکال ندارد (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۶۹).
مصدق‌شناسی:

فقها در باب مکالمه به قصد ازدواج مباحثی را بیان نکرده‌اند چرا که حکم مکالمه در همه این حالات یکسان است. تنها تفاوتی که در این میان وجود دارد این است که برای

۱. علامه بحرانی در کتاب سند العروه الوثقی در این زمینه می‌نویسد:

ثم إنه لا ريب إن من موارد الفتنة و الریبة الممازحة و المفاکهة مع النساء. در این شکی نیست که از موارد فتنه و ریه شوخی و مزاح کردن با زنان است (سند العروه الوثقی، علامه بحرانی - کتاب النکاح، ج ۱، ص. ۷۵).

گفتگو به قصد ازدواج لازم است سؤالاتی پرسیده شود که در حالت عادی پرسیده نمی‌شود که البته در حکم اثری ندارد. لذا اگر بدون قصد تلذذ و ریبه در مورد ازدواج در فضای نت، گفتگو صورت پذیرد، بلامانع است.

پس اینکه دو نفر با یکدیگر چت عاشقانه انجام دهند و یا در شبکه اجتماعی کامنت‌ها و تصاویر و اطلاعات عاشقانه رد و بدل نمایند از نظر فقهی وجهی نداشته و جایز نیست. چرا که این‌گونه رفتارها به دلیل بالا بردن احتمال فساد، حداقل مشمول عنوان ریبه خواهند شد. در ضمن اینکه قطعاً اگر دو نفر از این رد و بدل کردن این‌گونه اطلاعات متلذذ نگردند، این کار را انجام نمی‌دهند. بنابراین عنوان تلذذ هم به آن تعلق می‌گیرد.

۲-۳. دسته سوم: عناوینی که به ارتباط غیرکلامی میان زن و مرد تعلق می‌گیرند

مک کروسکی ارتباط غیرکلامی را این‌گونه تعریف می‌کند: «فراگردی نشانه‌وار که یک شخص معنی برانگیزاننده در ذهن شخص دیگر یا اشخاص به‌وسیله انواع پیام‌های غیرکلامی ایجاد می‌کند» (مک کروسکی، ۲۰۰۰، ص. ۱).

در این دسته از عناوین، آن دسته از احکامی خواهند آمد که حدود ارتباط غیرکلامی میان نامحرمان را روشن می‌کنند. این موارد شامل نگاه کردن، پوشش، لحن صدا، لحن نوشتار و ارسال شکلک‌ها و... می‌شود.

۱-۲-۳. نگاه به نامحرم

در فقه اسلامی به کنش پوشش و حجاب و واکنش مربوط به آن یعنی نگاه کردن توجه خاصی شده است. به طوری که بخش عمده‌ای از فقه روابط زن و مرد در این حوزه می‌گنجد. همان‌طور که در تعریف ارتباط خواندیم، هر ارتباطی لااقل سه بخش دارد: ۱- فرستنده ۲- پیام ۳- گیرنده. در این نوع از ارتباط غیرکلامی، شخصی که پوشش خاصی دارد در حکم فرستنده است. این پوشش می‌تواند حاوی پیام‌های مختلفی باشد؛ مانند: طرز تفکر، وابستگی به گروهی خاص، جلب توجه، وضعیت مالی، شغل و... در آن سوی پیام، شخصی وجود دارد که با نگاه کردن در نقش گیرنده ظاهر می‌شود. آنچه

که از کلیت احکام اسلامی در مورد روابط زن و مرد برداشت می‌شود این است که ارسال پیامی حاوی محتوای «به من توجه کنید» به شخص نامحرم (جلب توجه) و از طرف دیگر دریافت این پیام با واکنش نگاه کردن، امری ناشایست تلقی شده و موجب عقوبت می‌گردد. یعنی آنکه به طور مثال هم خانمی که از یک لباس تنگ با رنگ تند در خیابان استفاده می‌کند و هم آقای که به این خانم نگاه می‌کند به عنوان فرستنده و گیرنده این پیام از نظر اسلام گناهکار خواهند بود.

در ضمن باید به این نکته اشاره کرد که در برخی موارد جای فرستنده و گیرنده عوض می‌شود. به طور مثال اگر زنی بداند که مردی به قصد لذت و ریبه به او نگاه می‌کند حتی صورت خود را هم باید بپوشاند (معصومی، ۱۳۸۱، ص. ۱۰۷)؛ در این مثال مرد با نگاه کردن خود پیامی را می‌فرستد و زن با پوشش خود به این پیام واکنش نشان می‌دهد.

در اینکه نگاه به نامحرم حرمت دارد همه فقها توافق دارند:

به طور کلی مرد نمی‌تواند به هیچ کجای بدن زن نامحرم نگاه کند به غیر از وجه و کفین: امام، اراکی، خامنه‌ای، تبریزی، سیستانی، گلپایگانی: استفتاء. بهجت، فاضل: توضیح المسائل (معصومی، ۱۳۸۱، ص. ۴۵).

اما بحث اصلی در مورد محدوده این حرمت است.

۳-۲-۲. محدوده نگاه

نگاه کردن مرد نامحرم به زن

نگاه کردن به زن اجنبی غیر از وجه و کفین جایز نیست و نگاه کردن به وجه و کفین هم با تلذذ جایز نیست (مکارم، ۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص. ۲۶).

نگاه کردن زن نامحرم به مرد

پرسش: آیا همان‌گونه که نگاه مرد به زن حرام است، نگاه زن به مرد نیز حرام است؟

همه مراجع: (به جز بهجت و سیستانی): آری، نگاه زن به بدن مرد نامحرم (به جز سر، گردن و دست‌ها و جاهایی که معمولاً آن را نمی‌پوشانند) حرام است؛ هر چند بدون قصد لذت باشد (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۳۵).

۳-۲-۲-۱. نگاه به همجنس

پرسش: نگاه مرد به بدن مرد و زن به بدن زن، تا چه حدودی جایز است؟ همه مراجع: اگر بدون قصد لذت و ترس افتادن به حرام باشد، می‌توانند به تمام بدن یکدیگر (به جز عورت) نگاه کنند (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۳۵).

۳-۲-۲-۲. نگاه به تصویر نامحرم

تصویر آن بخش از نشانه‌های دیداری است که بر متنی مادی، چون فیلم، کاغذ، چوب، سنگ، کرباس، خطوط، شیارهای الکترونیک یا لیزری و... ثبت شده باشد (احمدی، ۱۳۷۵، ص. ۱۷). دلالت تصویر بر معنی، بر نظامی از نشانه‌ها و قراردادهای استوار است. بر این اساس، تصویر در سه هنر نقاشی، عکاسی و فیلم به حقیقت می‌پیوندد.

آنچه که در بحث یکسانی و نایکسانی احکام نگاه به تصویر، با نگاه به شخص اهمیت دارد، اختلاف موضوع است؛ چرا که در نگاه به تصویر، موضوع حکم، تصویر و در نگاه به شخص، موضوع، وجود خارجی است. گرچه نگاه به تصویر و نگاه به انسان، هر دو، از مقوله تصور حسی اند و متعلق حکم در آنها «نگاه» است، لیکن موضوع آن دو، جداست.^۱

«تصویر» و «موجود خارجی» از دیدگاه عرف خاص و با دقت عقلی، به دلیل فرق و جدایی چیستی آن دو است. در نگاه به موجود خارجی، آنچه که نگاه به آن صورت گرفته، موجود خارجی واقعی است که بارزترین ویژگی آن حجم داشتن است. موضوع

۱. حکم، همانا عبارت است از یکی از احکام پنج گانه بالا و متعلق حکم، آن عملی است که حکم به آن تعلق گرفته است و موضوع آن، چیزی است که حکم و متعلق بر آن بار می‌شود.

هم، واقعی است. به خلاف نگاه به تصویر که متعلق نگاه، متنی مادی است که بارزترین ویژگی آن، همواری و همسان بودن آن است. گرچه با دقت فلسفی، دو بعدی بودن امری انتزاعی و ذهنی است و در عالم خارج، جز حجم و جسم سه بعدی وجود ندارد و به همین دلیل، تصویر نیز، خود، دارای حجم است، اما موضوعی که به تصویر در آمده، با حجم خود، در آن حضور ندارد و از این روی، تصویر دو بعدی شمرده می‌شود (مشکات، ۱۳۸۱، ص. ۱۶).

فقه‌های پیشین این مبحث را در مسأله نگاه به نامحرم از درون آئینه مطرح کرده‌اند. مرحوم محمد حسن مامقانی در کتاب غایه الامال شرح مکاسب مسأله را به تفصیل مطرح نموده و سه دلیل برای حرمت نظر به غیر صورت و دستان اجنبیه در آینه ذکر کرده است. در اینجا هر یک از این سه دلیل را مطرح کرده و بر اساس هر دلیل حکم را بررسی می‌شود:

دلیل اول: حرمت اطلاع بر عورت پوشیده مسلمان. چون تمام مواضع زینت غیر ظاهر زن عورت او حساب می‌شوند نگاه به آنها حرام است.

دلیل دوم: اطلاق لفظی آیه شریفه غض.

ظهور اطلاقی آیه یغضوا من ابصارهم شامل تصویر و فیلم هم می‌شود. ادعای شمول به این معنی است که نظر به عکس اجنبیه هم نظر به اجنبیه اطلاق شود و به کسی که به عکس زنی نگاه می‌کند می‌توان گفت به زن نامحرم نگاه نکن! یا اگر کسی نذر کرد که مثلاً به خواهرش نگاه نکند عرفاً نگاهش به عکس خواهرش حنث نذر تلقی می‌شود. هر چند این ادعا در نظر ابتدایی سخت و دشوار می‌نماید ولی می‌توان ادعا کرد عرف هم در نگاه به فرد از طریق آئینه‌ای که در مقابل او قرار دارد و هم در دیدن فیلمی که از کسی گرفته شده می‌گوید شما دارید به آن فرد نگاه می‌کنید و در نتیجه اگر شارع از نگاه به محاسن فرد منع کرده باشد این عمل را نقض حکم شارع می‌بیند. عرف در حقیقت فرقی میان این که به محاسن فرد را با نگاه مستقیم ببینیم یا در آینه به محاسن او نگاه کنیم، نمی‌گذارد و هر دو را دیدن محاسن فرد می‌داند. شاهد دیگر این

که اگر از طریق آئینه یا فیلم‌برداری زنده به کسی نگاه کنید و او بگوید «به من نگاه نکن» عرف این تعبیر را درست می‌داند و آن را بر مجاز حمل نمی‌کند. این امر بالاخص در ارتباط تصویری مستقیم دو نفر آن قدر قوی است که گاهی اصلاً از این که مخاطبشان در مقابلشان حضور ندارد، کاملاً غافل می‌شوند.

آیه شریفه غض هم که متعلق را ذکر نکرده و ملاک را نگاه قرار داده تأیید می‌کند که از نظر قرآن هم این که متعلق عین شخص باشد یا تصویر مطرح نیست بلکه ملاک این است که تلقی بیننده چیست و روشن است که تلقی بیننده از نظر به عکس و تصویر همان تلقی اش از نگاه به خود شخص است. البته برخی از علماء میان عکس و عین شخص فرق قائل می‌شوند.

دلیل سوم: تنقیح مناط برای تساوی نگاه به تصویر با نگاه به خود شخص است. در بحث نظر روایاتی به مناط حکم اشاره کرده‌اند. یک مناط هتک حرمت بود که در دلیل نخست مورد بحث قرار گرفت. مناط دیگر تهییج شهوانی است که در روایت معتبر عیون از امام رضا ع نقل شده است (عاملی، ۱۴۰۹ ق، باب ۱۰۴ مقدمات نکاح، ح ۱۲). روشن است که نگاه به تصویری که صاحب آن ناشناخته و یا بسیار دور از دسترس است نمی‌تواند موجب خوف زنا نسبت به صاحب عکس شود و از این جهت نگاه به عکس با نگاه به فرد خارجی متفاوت است و خوف افتتان در این موارد به مواردی محدود می‌شود که موجب تحریک شدید بیننده شده و وی راهی مشروع برای رفع آن نداشته باشد. فرموده علی (علیه‌السلام) به کسانی که به زنی در حال عبور نگاه کردند به این که در چنین حالی به سراغ حلیله خود بروند (عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲۰، ص ۱۰۶) به این نکته اخیر اشاره دارد.

پس با توجه به دو دلیل اول از سه دلیل بالا، می‌توان حکم نگاه به عکس را همانند حکم نگاه به شخص دانست. دلیل سوم هم همان دلیل است که باعث می‌شود، فقها در حکم نگاه به زن آشنا و ناشناس تفاوت قائل شوند.

۳-۲-۲-۳. نگاه مرد به عکس یا فیلم زن ناشناس

پرسش: نگاه مرد به عکس یا فیلم بی حجاب زن ناشناس چه حکمی دارد؟
همه مراجع: اگر بدون قصد لذت و ترس افتادن به گناه باشد و مفسده‌ای در بین نباشد، اشکال ندارد.

پرسش: آیا در چت با نامحرم در اینترنت، می‌توان به چهره بی حجاب او که از دوربین کامپیوتری (وب کم) مشاهده می‌شود، نگاه کرد؟
همه مراجع (به جز تبریزی و خامنه‌ای): اگر بدون قصد لذت و ترس افتادن به حرام باشد و باعث مفسده نشود، اشکال ندارد (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۵۱).
مصادق‌شناسی:

نگاه به عکس و فیلم نامحرم در شبکه‌های اجتماعی معمولاً در موارد زیر رخ می‌دهد:

عکس پروفایل و یا اشتراک عکس: منظور از عکس پروفایل عکسی است که معمولاً افراد برای معرفی خود در صفحه مشخصات (پروفایل) قرار می‌دهند. اشتراک عکس هم به معنای آن است که تعدادی از عکس‌های خود را در شبکه می‌گذارند و دوستان اینترنتیشان می‌توانند آن‌ها را ببینند.

چت تصویری: در این نوع از چت، اشخاص می‌توانند هنگام چت کردن تصویر (فیلم مستقیم) دیگری را از طریق وب کم ببینند (به یکدیگر وب دهند).

همان‌طور که آورده شد، اکثر فقهای معاصر در مورد نگاه کردن به عکس زن نامحرم ناشناس، در صورت عدم تلذذ و ریبه و مفسده حکم حلیت صادر کرده‌اند. لذا دیدن عکس نامحرم (به طور غیر مستقیم) به هر شکلی که در شبکه‌های اجتماعی مجازی ممکن باشد، با شرط مذکور بلا اشکال است. اما در مورد ویدئوچت نظرات مختلف است. اکثر مراجع تفاوتی میان تماشای فیلم مستقیم زن نامحرم بی حجاب و دیدن عکس وی قائل نیستند. لذا این دسته تماشای آن را نیز بدون تلذذ و ریبه جایز می‌دانند.

اما برخی از مراجع حکم دیدن این نوع از فیلم‌ها را برابر با دیدن همان زن در فضای واقعی می‌دانند و آن را جایز نمی‌شمارند.

۳-۲-۲-۴. نگاه مرد به عکس و فیلم زن آشنا

پرسش: نگاه کردن به عکس و فیلم‌های زنان فامیل و آشنا که در آن بدون حجاب مشاهده می‌شوند، چگونه است؟

آیات عظام امام، تبریزی و نوری: اگر از زنانی اند که به حفظ حجاب شرعی پایبند هستند، نگاه کردن به عکس و فیلم آنان حرام است.

آیات عظام بهجت و فاضل: بنا بر احتیاط واجب نگاه کردن به عکس و فیلم آنان جایز نیست.

آیات عظام سیستانی، مکارم و وحید: اگر از زنانی اند که به حفظ حجاب شرعی پایبند هستند، بنا بر احتیاط واجب نگاه کردن به عکس و فیلم آنان جایز نیست.

آیات عظام خامنه‌ای و صافی: نگاه کردن به عکس و فیلم آنان، حرام است. مصداق‌شناسی:

این عنوان در شبکه‌های اجتماعی مجازی ممکن است در دو حالت پیش آید:

۱. این‌که در این نوع از شبکه‌ها مردی پروفایل یکی از زنان نامحرم از آشنایان یا فامیل‌های خود را بیابد و بتواند عکس بدحجاب یا بی‌حجاب وی را ببیند و یا با او چت تصویری انجام دهد. در این صورت شامل حکم دیدن تصویر یا فیلم زن آشنا می‌شود.

۲. این‌که مردی در شبکه‌های اجتماعی مجازی با زنی آشنا شود و با او به صحبت و ایجاد رابطه بپردازد. پس از این زمان، این دو یکدیگر را در فضای واقعی ملاقات کنند و با یکدیگر آشنا شوند. ازین پس مرد برای نگاه کردن به عکس یا فیلم این زن باید به حکم فوق عمل نماید.

۳-۲-۵. نگاه به صحنه‌های مستهجن و نگهداری آن

پرسش: نگاه به فیلم‌های مبتذل که بیشتر زنان غیر مسلمان در آن بازی می‌کنند در صورتی که موجب تحریک انسان نشود، چه حکمی دارد؟

همه مراجع (به جز تبریزی و سیستانی): با توجه به اینکه دیدن این‌گونه فیلم‌ها به طور معمول شهوت‌برانگیز و مقدمه ارتکاب گناه می‌باشد، نگاه به آن‌ها حرام است (حسینی، ۱۳۸۸، ص. ۵۷).

خرید و فروش، تبادل و نگهداری عکس‌های مبتذل حرام است و باید آن‌ها را از بین برد. امام، اراکی، بهجت، خامنه‌ای، سیستانی و گلپایگانی: استفتاء (معصومی، ۱۳۸۱، ص. ۷۹).

مصادق‌شناسی:

در عنوان قبل (نگاه به عکس و فیلم) مصادیقی که ممکن است فردی در شبکه‌های اجتماعی مجازی با عکس یا تصویر نامحرم مواجه شود، معین شد. بحثی که در اینجا مطرح می‌شود در واقع مورد استثنایی است که اکثر فقها آن را جایز ندانسته‌اند. همان‌طور که در فتاوی دیده شد، نگاه کردن به تصاویر مستهجن و مبتذل به دلیل اینکه اصولاً با ریه همراه است و مقدمه ارتکاب گناه محسوب می‌شود، جایز نیست.

بنابراین اگر تصویر نامحرم آن‌گونه‌ای باشد که عرفاً مستهجن و شهوت‌انگیز محسوب می‌شود، نباید به آن نگریست. آن چه که مسلم است تصاویر عریان و برهنه اشخاص و حتی تصاویری که نیمه عریان هستند (تنها بخشی از بدن را پوشانیده باشد) جزء این دسته قرار می‌گیرند. در ضمن نگاه به تصاویری که در آن اشخاص با لباس‌های تنگ و اندام‌نما ظاهر شده‌اند که عموماً شهوت را برمی‌انگیزاند نیز همان حکم را دارد.

نکته دیگر این است که خرید و فروش، تبادل و نگهداری این‌گونه عکس‌ها نیز، همان‌طور که در فتاوی اشاره شد، به عقیده اکثریت فقها حرام است. اما در این بین آنچه که باید تأکید شود نگهداری این‌گونه تصاویر است. در شبکه‌های اجتماعی

مجازی قسمتی برای ذخیره کردن تصاویر وجود دارد که می‌توان آن را به اشتراک نیز گذاشت. ذخیره این عکس‌ها بر روی رایانه و همچنین ذخیره کردن آن درون شبکه‌های اجتماعی مجازی مصداق نگهداری از این تصاویر است. ضمن آنکه به اشتراک گذاشتن آنها به طوری که اشخاص دیگر هم به آن تصاویر دسترسی داشته باشند مصداق تبادل تصاویر مستهجن است.

۳-۲-۳. نگاه به افراد خاص

نگاه به بدحجاب

منظور از بدحجاب در این عنوان زنی است که حجاب خود را به درستی حفظ نمی‌کند و امر و نهی دیگران نیز در او بی‌تأثیر است.

پرسش: نگاه کردن به موهای زنان بدحجاب که هیچ‌گونه امر و نهی در آنان تأثیر ندارد چگونه است؟

آیات عظام امام، صافی، خامنه‌ای، فاضل و نوری: بنابر احتیاط واجب، بدون قصد لذت و ترس افتادن به حرام نیز جایز نیست.

آیات عظام سیستانی، تبریزی، مکارم و وحید: اگر بدون قصد لذت و ترس افتادن به حرام باشد، اشکال ندارد.

آیت ... بهجت: بدون قصد لذت و ترس افتادن به حرام نیز جایز نیست.

مصداق‌شناسی:

در صورتی که بخواهیم فقط با همین عنوان نگاه کردن به افراد بدحجاب که در صورت نهی کردن اصلاح نمی‌شوند در فضای مجازی را بررسی کنیم باید بگوییم که حکم آن با حکم فضای واقعی یکسان است. چرا که عرف برای چنین فردی حتی در فضای مجازی لفظ بی‌حجاب را به کار می‌برد.

بنابراین کسانی که در شبکه‌های اجتماعی مجازی به طور بدحجاب یا بی‌حجاب ظاهر می‌شوند، مشمول این حکم می‌گردند.

البته باید توجه داشت که در مبحث قبل تفاوت میان عکس و فیلم شخص نامحرم و خود وی بررسی شد، لذا آن حکم شامل این مورد نیز می‌شود. در ضمن آنکه، نباید دو عنوان تلذذ و ریبه را فراموش کرد.

نگاه به قصد ازدواج

پرسش: در چه صورت می‌توانم به چهره، گردن و موهای دختری که قصد ازدواج با او را دارم نگاه کنم؟

همه مراجع (به جز صافی): نگاه به دختر مورد نظر با شرایط ذیل جایز است:

۱. به قصد لذت و ریبه نباشد (هرچند بداند با نگاه لذت قهری پیدا می‌شود)

۲. برای آگاهی از وضع جسمانی دختر باشد. (پس اگر از حال او آگاه است، نگاه او جایز نیست)

۳. مانعی از ازدواج در میان نباشد (مثلاً دختر شوهر نداشته باشد)

۴. احتمال بدهد که دختر او را رد نمی‌کند (حسینی، ۱۳۸۵، صص. ۳۷-۳۸).

پرسش: آیا مرد می‌تواند برای آگاهی از خصوصیات جسمی و زیبایی دختری که می‌خواهد با او ازدواج کند، عکس یا فیلم او را مشاهده کند؟ در صورتی که دختر فامیل و آشنا باشد، چه حکمی دارد؟

همه مراجع: اگر بدون قصد لذت باشد، اشکال ندارد؛ هر چند آن دختر از فامیل و

آشنایان باشد (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۵۱).

مصدق‌شناسی:

نظر کردن مرد به خانمی که قصد ازدواج با وی را دارد در فضای مجازی در همین محدوده‌ای که شرع مشخص کرده بلامانع است. نکته مهم این است که شروط این امر -که در بالا ذکر شد- هم باید در نظر گرفته شود. به طور مثال شخص نمی‌تواند به عنوان اینکه می‌خواهد ازدواج کند، به همه نگاه کند تا یک نفر را انتخاب کند، بلکه باید شخص معینی باشد. هرچند که بسیاری از فقها مشاهده تصویر نامحرم را به شرط

عدم تلذذ و ریبه چه به قصد ازدواج و چه بدون آن، بلامانع می‌دانند (رجوع شود به عنوان نگاه به عکس و فیلم).

۴-۲-۳. پوشش و حجاب

حجاب، در لغت به معنای پرده، حاجب و پنهان کردن است و در اصطلاح «پنهان کردن زن از دید مرد بیگانه است» آنچه دین اسلام بر زنان لازم دانسته، همان پوشش است که در متون دینی و در کلام فقیهان، از آن به ستر، پوشش، ساتر و پوشاننده تعبیر شده است (مطهری، ۱۳۸۵، ص. ۲۱).

۴-۲-۳-۱. محدوده پوشش

پوشش زن در برابر مرد نامحرم

پرسش: پوشش بدن برای زنان باید چگونه باشد؟

همه مراجع (به جز صافی): زن باید تمام بدن و موی خود را (به جز گردی صورت و دست‌ها تا مچ) در برابر مرد نامحرم بپوشاند (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۹۷).
مصادق‌شناسی:

آنچه که در فتاوی‌ای فقها در مورد محدوده پوشش آمده است در زمینه دنیای واقعی است. اما در زمینه محدوده پوشش زنان در عکس‌هایی که در فضای مجازی (توسط خود آن‌ها و یا دیگران) منتشر می‌شود، مطلبی نیامده است. اما به دلیل اینکه در استدلال فقها محدوده پوشش به دلایل التزامی از محدوده حرمت نظر معین می‌شود، می‌توان این برداشت را داشت که چون نظر مردان به زن نامحرم از طریق عکس و فیلم در صورت عدم تلذذ و ریبه به فتوای اکثریت، بلامانع است، لذا انتشار عکس‌های بدحجاب و یا بی‌حجاب این زنان نیز در صورت عدم مفسده اشکالی ندارد. همچنین حضور بدحجاب یا بی‌حجاب زن در ویدئوچت در برابر مرد نامحرم در صورت عدم مفسده بلامانع است. البته از نظر فقهای که حکم فیلم مستقیم را همان حکم نظر از نزدیک می‌دانند، پوشش باید کامل باشد. البته به دلیل اینکه به اشتراک گذاشتن عکس یا فیلم

زن نامحرم جوان، معمولاً با مفسده همراه است، ممکن است همانند عنوان دیدن فیلم مستهجن حرمت داشته باشد.

پوشش مرد در برابر زن نامحرم

پرسش: پوشیدن پیراهن آستین کوتاه توسط مردان در مقابل زن نامحرم چه حکمی دارد؟

همه مراجع (به جز بهجت، صافی و نوری): اگر باعث مفسده نشود اشکال ندارد.

۵-۲-۳. پوشش‌های خاص

لباس نازک و روشن

پرسش: آیا پوشیدن چادر و لباس‌هایی با رنگ روشن در میهمانی‌ها و در برابر نامحرم - نه به قصد جذب نگاه مرد نامحرم - حرام است؟

همه مراجع: اگر باعث جلب توجه نامحرم و مفسده نشود، اشکال ندارد (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۱۰۴).

لباس تنگ

پرسش: پوشیدن لباس‌های تنگ و تحریک‌کننده که برجستگی‌های بدن زن در آن پیداست چه حکمی دارد؟

همه مراجع: پوشیدن این نوع لباس‌ها جایز نیست و باید آن‌ها را با چادر یا مانتوی مناسب بپوشاند (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۱۰۵).

آرایش و زیور زنان

«زینت» در زبان عربی معنایی گسترده‌تر از لفظ «زیور» دارد. زیور، فقط به زینت‌هایی گفته می‌شود که جزء بدن شخص به شمار نمی‌رود، (مانند انواع زیورهای طلا و جواهر) ولی کلمه «زینت» هم در چنین زیورهایی به کار می‌رود و هم به آرایش‌هایی گفته می‌شود که به بدن شخص متصل بوده و گویی جزئی از اوست (همانند سرمه و

خضاب). علاوه بر این خود زیبایی‌های طبیعی هم زینت به شمار می‌رود، بنابراین شامل اندام زیبای او نیز می‌گردد (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۱۳۴).
پرسش: آیا زن باید چهره آرایش کرده خود را از نامحرم بپوشاند؟
همه مراجع (به جز مکارم): آری، باید از نامحرم بپوشاند (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۱۱۲).

حکم پوشش انگشتر طلا و حلقه ازدواج بانوان، در صورتی که در معرض دید نامحرم باشد، چگونه است؟
آیات عظام امام، بهجت، صافی و فاضل: باید از نامحرم پوشانده شود.
آیت ... تبریزی: پوشاندن انگشتری که پیش زنان بزرگسال و یا کمی پایین‌تر متعارف است، واجب نیست.

آیات عظام سیستانی، مکارم و نوری: پوشاندن آن لازم نیست.
آیت ... وحید: بنابر احتیاط واجب، باید از نامحرم پوشانده شود (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۱۱۶).

مصادق‌شناسی:

به دلیل آنکه نظر به عکس و فیلم نامحرم بدون تلذذ و ریبه از نظر اکثریت فقها جایز شمرده شده است، لذا با همین شرط نظر به این نوع پوشش‌های خاص که احیاناً در فضای واقعی اشکال دارد، در فضای مجازی بلامانع است. مگر در مورد حکم فقهایی که فیلم مستقیم را در حکم نظر به شخص واقعی می‌دانند که در این صورت احکام بالا بر آنها جاری می‌شود.

۳-۲-۶. عناوین دیگر ارتباط غیر کلامی:

چند عنوان نیز وجود دارند که باید ذیل ارتباط غیر کلامی بیابند لیکن به نگاه و پوشش مربوط نمی‌شوند:

۱-۶-۲-۳. رفتارها

همان‌طور که اشاره شد، در ارتباط مرد و زن، تفاوتی میان اینکه پیام به چه شکلی منتقل شود وجود ندارد. به این معنا که همانند ارتباط کلامی، ارتباط غیرکلامی جایز است و این قالب از ارتباط با نامحرم تنها در صورتی که حکم حرمت به آن تعلق می‌گیرد مشمول عناوین دیگری همانند تلذذ، ریبه، نگاه حرام و... می‌شود.

مصادق‌شناسی:

پیش از این در ذیل برخی از عناوین مانند انس با نامحرم مثال‌هایی زده شد که می‌توان آن‌ها را مصادق‌ی برای ارتباط غیرکلامی نیز در نظر گرفت.

همچنین ژست‌های تحریک‌کننده را نیز می‌توان به این مصادیق افزود. در برخی موارد پوشش نامحرم در تصویر به هیچ‌عنوان شهوت‌انگیز نیست اما شخص‌طوری عکس انداخته که تحریک‌کننده باشد. برای مثال خانمی را در نظر بگیرید که با آرایش صورت، لبهای خود را به حالت غنچه در آورده باشد و یا شخصی که دست خود را در زیر البسه‌اش قرار داده است و یا کسی که در تصویر پاهای خود را بیش از حد باز گذاشته است. در عرف، تمام این موارد تحریک‌کننده به حساب می‌آید. لذا هم کسی که عکس را گذاشته و هم کسی که به عکس می‌نگرد گناه‌کار خواهند بود.

استفاده از شکلک‌های مرسوم در چت که معمولاً جهت ابراز احساسات به کار می‌رود نیز در صورتی که موجب تلذذ یا ریبه شود، اشکال دارد. برای مثال تبادل شکلک‌های بوسیدن (*:، لاو (X:)، دل شکستگی ((=، خجالت (>:"، گریه ((:، عشوه (;;)، بغل کردن (>:D<) به این دلیل که در اکثر مواقع با لذت و ریبه همراه است، اشکال دارد.

۲-۶-۲-۳. تغییر لحن و صدا

پرسش: آیا زن در هنگام صحبت کردن با مرد نامحرم، حتماً باید صدای خود را تغییر دهد و مردانه صحبت کند؟

همه مراجع (به جز فاضل): خیر، این کار لازم نیست؛ ولی نباید لحن صدای خود را نیز نازک نماید، به طوری که مرد را تحریک کند.

مصادق‌شناسی: عرفا فرقی میان گفتگوی بین مرد و زن نامحرم به صورت حضوری یا تلفنی یا مکاتبه‌ای (چتی) نیست. عرف همه آن‌ها را گفتگوی با نامحرم تلقی می‌کند. فلذا حکم این موارد یکسان است. بنابراین گفتگو در اینترنت یا در شبکه‌های اجتماعی مجازی اگر در حد معمول و بدون تلذذ و ریبه باشد، بلامانع است اما سخن گفتن با لحن مهیج جایز نیست. البته در مکاتبه و چت متنی این مورد مصادق پیدا نمی‌کند چرا که صدا انتقال نمی‌یابد اما نمود آن در چت صوتی^۱ بارز است.

۴-۲. دسته چهارم: عناوینی که به پیش از ارتباط زن و مرد مربوط می‌شود

در این دسته از عناوین لزومی ندارد که رابطه‌ای میان زن و مرد برقرار شود. در واقع این دسته از عناوین ناظر به مواردی هستند که زن و مرد در معرض یک ارتباط ناصحیح قرار می‌گیرند و در شُرْف ارتکاب یک گناه ارتباطی هستند و اسلام درصدد جلوگیری از آن برمی‌آید.

۴-۲-۱. اختلاط زن و مرد

اختلاط زن و مرد نامحرم مکروه است مگر آنکه پیرمرد یا پیرزن باشند. امام، فاضل، گلپایگانی و مکارم (معصومی، ۱۳۸۱، ص. ۱۷۴).

آنچه حرام است اختلاطی است که در آن فضا، بیشتر به عنصر جنسیت توجه شود اما اختلاطی که در آن، برخوردهای زن و مرد برپایه انسانیت استوار باشد، حرمت شرعی ندارد. در واقع آنچه که حرمت دارد عناوین دیگری مانند تلذذ، ریبه، نظر و... هستند و اختلاط زن و مرد ممکن است مقدمه آن شود. لذا اگر عنوان اعانه^۲ بر اثم به خود بگیرد گناه خواهد بود. (لا تعاونوا علی الاثم و العداون) (قرآن کریم، سوره مائده، آیه ۲) (علامه سید محمد حسین فضل‌ا...، نقش و جایگاه زن در حقوق اسلامی، ص.

پرسش: آیا دانشجویان دختر و پسر می‌توانند به طور مشترک، به اردوهای تفریحی و سیاحتی مسافرت کنند؟

همه مراجع: با توجه به اینکه اختلاط دختران و پسران باعث مفسده است، باید از آن اجتناب شود (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۷۷).
مصدق شناسی:

بارزترین مصداق این عنوان در شبکه‌های اجتماعی مجازی محیط چت روم‌های عمومی^۱ (Public chat rooms) هستند. البته فضای نظردهی^۲ (Commenting) و انجمن‌ها^۳ (Forums) نیز می‌تواند به نوعی اختلاط زنان و مردان به حساب آید. از آنجا که در فضای چت روم‌های عمومی مردان و زنان آزادانه می‌توانند حضور بیابند، این سؤال پیش می‌آید که آیا چنین فضایی اختلاط زن و مرد به حساب می‌آید؟ اصولاً نمی‌توان با تحلیل این را اثبات کرد که چت روم عمومی در فضای نت یا شبکه‌های اجتماعی مجازی در عرف جامعه فضای مختلط بین زن و مرد محسوب می‌شود یا خیر؛ چرا که نظرات در این مورد بسیار متمایز بوده و نمی‌توان نظر غالبی را پیدا کرد.

اما از آن جهت که فقها، اصل اختلاط زن و مرد را جایز دانسته‌اند می‌توان گفت که حضور در چت روم‌های عمومی بلاشکال است و در واقع آن چیزی که از نظر شرع ایراد دارد، گناهایی است که ممکن است در صورت این نوع از اختلاط به وجود آید؛ همانند: شوخی با نامحرم، اعانه بر اثم، تلذذ و...

۱. چت روم عمومی: اتاق‌های گفتگوی اینترنتی که در آن افراد مختلف حضور دارند و همزمان می‌توانند پیام‌های یکدیگر را ببینند.

۲. نظردهی: در شبکه‌های اجتماعی مجازی افراد می‌توانند برای هر مطلبی که به اشتراک گذاشته شده باشد، نظرات خود را در رابطه با آن مطلب و یا نظرات دیگران بگذارند.

۳. انجمن مکانی است که شما می‌توانید با داشتن اسم و مشخصات خودتان در آن مطلب بنویسید و با دیگران گفتگو داشته باشید و مزیت آن در این است که تمام گفتگوها مکتوب و دسته‌بندی شده باقی می‌مانند و شما می‌توانید در پاسخ به حرف‌های دیگران مطالب خود را در ادامه مطالب آنها بنویسید.

۴-۲-۲. خلوت با نامحرم

میان فقیهان اختلاف نظر است که آیا صرف اجتماع زن و مرد نامحرم، در مکان خلوت-به طوری که کس دیگری وارد نشود- حرام است یا آنکه در کنار آن شرط احتمال ارتکاب فساد نیز لازم است. اما همگی در این اتفاق دارند که اگر در آن محیط تردد و رفت و آمد است؛ ولی باز احتمال فساد وجود دارد در این صورت ماندنشان در آنجا جایز نیست. البته به طور معمول اگر در باز و بسته می‌شود و رفت و آمد انجام می‌شود، احتمال فساد کم است (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۸۰).

مصداق‌شناسی:

مهم‌ترین مصداقی که در این زمینه می‌توان نام برد، چت‌روم‌های خصوصی (Private chat rooms) هستند. چرا که در این نوع از چت‌روم‌ها مرد و زن نامحرم می‌توانند با یکدیگر صحبت کنند و افراد دیگر نمی‌توانند وارد چت‌روم آن‌ها شوند و به جز خودشان کسی از محتوای سخنانشان باخبر نخواهد شد. لذا شاید بتوان عنوان خلوت با نامحرم را به آن نسبت داد.

اگر عرف چنین کاری را خلوت نامحرم بشمارد، آنگاه در حکم خلوت با نامحرم است. لیکن بعید به نظر می‌رسد که در عرف چنین چت‌کردن‌هایی را همانند به تنهایی در اتاقی در بسته بودن با نامحرم بدانند. به این معنی که وقتی به عرف جامعه می‌گوییم که فلان دختر و فلان پسر با یکدیگر در حال چت هستند، کمتر کسی برداشت فساد می‌کند و معنای خلوت با نامحرم در ذهنش متبادر نمی‌شود. فلذا نمی‌توان حکم را تسری داد. اما باز هم باید به این نکته توجه داشت که این محیط بسیار مستعد گناهیانی با عناوین دیگر همچون شوخی با نامحرم، تلذذ، ریبه و... است و احتمال فساد مهم‌ترین مسأله‌ای است که می‌تواند حکم حرمت را بر این نوع از چت‌ها جاری کند.

۴-۲-۳. انس با نامحرم

تعریف انس:

در این مقاله منظور از انس، حالتی از عادت کردن، خو گرفتن و در نهایت صمیمیت است که در اثر تکرار تماس از سوی دو شخص در یکی یا هر دو آنان ایجاد می‌گردد. در کتب فقهی، دلیلی که دال بر حرمت انس با نامحرم به طور ذاتی باشد پیدا نشد. اما انس با نامحرم حداقل از دو جهت جائز نیست. اول آنکه انس گرفتن یک مرد با زن نامحرم، به معنای وارد شدن وی به حریم زن مسلمان تلقی می‌شود. همان‌طور که در بخش عناوین مشترک اشاره شد، زن مسلمان حریمی دارد که هیچ مردی حق ندارد، وارد آن شود. از سوی دیگر انس گرفتن با نامحرم، خوف از فتنه و گناه (ریبه) را به دنبال دارد.

ایجاد علاقه بین طرفین می‌تواند از محصولات مؤانست زن و مرد نامحرم باشد که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۴-۲-۳-۱. ابراز علاقه به نامحرم

پرسش: اظهار دوستی به جنس مخالف در این حد که بگوید من تو را دوست دارم، چه حکمی دارد؟

همه مراجع: این کار جایز نیست؛ چون ترس افتادن به گناه در میان است (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۸۲).

مصادق‌شناسی:

ابراز علاقه بالذات حرام نیست بلکه به دلیل خوف فتنه از نظر فقها جایز شمرده نشده است. این ابراز علاقه می‌تواند به صورت کلامی باشد. لذا به کار بردن عباراتی که به نوعی در آن اظهار علاقه و دوستی وجود دارد، جایز نیست. به طور مثال عباراتی مانند: دوستت دارم، عزیزم، گلم، غسل و... که در مقام اظهار علاقه به جنس مخالف باشد، اشکال دارد.

همچنین ارتباطات غیرکلامی هم می‌تواند پیام علاقه‌مندی را منتقل کند. هر کنشی که در شبکه‌های اجتماعی مجازی منجر به این شود که طرف مقابل علاقه شخص را به خودش درک کند، نوعی از ابراز علاقه است. به طور مثال اینکه هر شب سر ساعت معینی منتظر او باشد و وضعیت خود را برای او در حالت برخط (Online) و در دسترس (Available) قرار دهد. یا اینکه هر روز برای او در صندوقش پیامی بگذارد، هرچند که در پیامش هیچ اشاره‌ای به علاقه‌اش نکرده باشد. یا اینکه بعد از مدتی او را به اسم کوچکش خطاب کند و...

۴-۲-۳-۲. دوست داشتن جنس مخالف بدون ابراز آن

در این زمینه، هیچ فتوایی در رسائل و استفتائات وجود ندارد. دلیل این امر آن است که اصولاً فتوا به یک عمل و کنش تعلق می‌گیرد. دوست داشتن یک امر درونی و قلبی است. هرگاه کنشی بر این اساس رخ دهد، آن کنش قابل بررسی از نظر فقه خواهد بود. شاید این شبهه به وجود بیاید که تلذذ و ریبه هم اموری قلبی و درونی هستند اما حکم حرمت برای آن‌ها صادر شده است. در پاسخ باید گفت که فتوا زمانی به تلذذ و ریبه تعلق می‌گیرد که کنشی صورت بگیرد. به طور مثال نگاه با تلذذ، یا تکلم با ریبه و... به عنوان شاهد هم می‌توان به حکم تلذذ از افکار جنسی اشاره کرد که حکمی بر آن تعلق نگرفته است. لذا صرف دوست داشتن حرام نیست.

نتیجه‌گیری

در اسلام به ارتباط میان دو جنس مرد و زن توجه خاص شده است هر کدام از روابط میان محارم، غیرمحارم، زن و شوهر و... در اسلام دارای احکام خاص خود است. از این منظر احکام بسیاری برای حفظ حریم شخصی مردان و زنان در جامعه وضع شده است. به نظر می‌رسد، اسلام سعی داشته برای آرامش جامعه و همچنین افراد تا حد امکان ارتباط میان زنان و مردان نامحرم را بکاهد.

در نوشتار حاضر اولاً عناوین فقهی مرتبط با روابط نامحرم استخراج و احصا شد و در یک طبقه‌بندی ارتباطاتی در چهار دسته ارتباطات کلامی، غیرکلامی، پیش از

ارتباط و مشترک طبقه‌بندی شده و حکم آن بیان شد. در جدول زیر خلاصه‌ای از مسائل مطرح شده به صورت منسجم گردآوری شده است:

موضوعات عناوین	تفکیک عناوین اصلی	دسته‌بندی عناوین	نام عنوان فقهی	حکم اکثر مراجع معاصر		
عناوین مشترک		انس با نامحرم	تلذذ از نامحرم	حرام است		
			ریبه	حرام است		
			ابراز علاقه به نامحرم	چون ترس افتادن به گناه وجود دارد، جایز نیست		
			دوست داشتن نامحرم بدون اظهار	اگر مفسده نداشته باشد بلامانع است		
عناوین مربوط به ارتباط کلامی با نامحرم		انواع تکلم	مکالمه صوتی	بدون تلذذ و ریبه بلاشکال است		
			نامه نگاری	بدون تلذذ و ریبه بلاشکال است		
			چت	بدون تلذذ و ریبه بلاشکال است		
		محتوای کلام	شوخی با نامحرم	اگر با قصد لذت باشد یا بترسد به گناه بیفتد جایز نیست		
			طرح مسائل شهوت‌انگیز	حرام است		
				تکلم به قصد ازدواج	به قصد ازدواج	بدون تلذذ و ریبه بلاشکال است
عناوین مربوط به ارتباط غیرکلامی میان زن و مرد نامحرم	نگاه	محدوده نگاه	مرد به زن نامحرم	نگاه کردن مرد به بدن زن نامحرم غیر از صورت و دستها حرام است		
			زن به مرد نامحرم	نگاه کردن زن به بدن مرد نامحرم غیر از مواضعی که معمولاً پوشانده نمی‌شود حرام است		
		عکس و فیلم نامحرم	به همجنس	بدون تلذذ و ریبه، می‌توانند به بدن یکدیگر به غیر عورتین نگاه کنند		
			به عکس زن ناشناس	بدون تلذذ و ریبه بلاشکال است		
			به عکس زن آشنا	بنابر احتیاط واجب جایز نیست		
			به قصد ازدواج	بدون تلذذ و ریبه بلاشکال است		
			ویدئوچت	بدون تلذذ و ریبه بلاشکال است		
			مستهجن و نگهداری آن	به دلیل اینکه معمولاً شهوت‌انگیز و مقدمه گناه می‌باشند حرام است		
			نگاه به افراد	مرد به زن بدحجاب	بنابر احتیاط واجب جایز نیست	

حرام است	مرد به زن آرایش کرده	خاص		
نگاه به مو، گردن و دست‌ها بدون تلذذ جایز است	مرد به زن کهنسال			
نگاه به جاهایی که معمولاً نمی‌پوشانند بدون تلذذ و ریبه جایز است	مرد به زن غیرمسلمان			
بدون تلذذ و ریبه بلاشکال است	مرد به دختر بیچه			
نگاه به چهره، گردن و مو بدون تلذذ و ریبه و با حصول شرایط آن جایز است.	مرد به قصد ازدواج			
پوشاندن تمام بدن به جز وجه و کفین واجب است	پوشش زن در برابر مرد نامحرم	محدوده پوشش	پوشش و حجاب	
پوشاندن تمام بدن به جز قسمت‌هایی که معمولاً پوشانده نمی‌شوند واجب است	پوشش مرد در برابر زن نامحرم			
اگر باعث تهییج شهوت باشد، جایز نیست	لباس تنگ	پوشش‌های خاص		
اگر باعث جلب توجه نامحرم و مفسده نشود، اشکال ندارد	لباس روشن و نازک			
باید از نامحرم بپوشاند	آرایش و زیور			
بدون تلذذ و ریبه بلاشکال است	انتقال پیام توسط ارتباطات غیرکلامی	رفتارها	عناوین دیگر ارتباط غیرکلامی	
حرام است	صدای مهیج	تغییر لحن و صدا		
فی نفسه اشکالی ندارد مگر اینکه منجر به گناه شود	اختلاط با نامحرم	مجاورت با نامحرم		عناوین مربوط به پیش از ارتباط زن و مرد نامحرم
در صورت عدم امکان ورود و خروج دیگران حرام است	خلوت با نامحرم			

بر اساس این، چارچوبی برای ارتباط زنان و مردان در فقه اسلامی تبیین شد که کاربران می‌توانند بر مبنای آن روابط خود را به صورتی تنظیم کنند که عاری از هرگونه گناه و ناپاکی باشد. همچنین برخی از مصادیق بارز مرتبط با عناوین فقهی در فضای مجازی شرح داده شد. در میان عناوین ذکر شده، به نظر می‌رسد دو عنوان «تلذذ» و «ریبه» بیش از دیگر عناوین بر ارتباط نامحرم در شبکه‌های اجتماعی صدق می‌کند.

کتابنامه

قرآن کریم

۱. ابن منظور، ابوالفضل، جمال الدین، محمدبن مکرم (۱۴۱۴ ه.ق). لسان العرب، ۱۵ جلد، بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر.
۲. بحرانی، محمد سند، (۱۴۲۹ ه.ق). سند العروة الوثقی - کتاب النکاح، دو جلد، قم: مکتبه فدک.
۳. جمعی از پژوهشگران زیر نظر شاهرودی، سید محمود هاشمی (۱۴۲۳ ه.ق). موسوعه الفقه الإسلامی طبقاً لمذهب أهل البيت علیهم السلام، ۱۱ جلد، قم: مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام.
۴. جمعی از مؤلفان (۱۴۲۱ ه.ق). مجله فقه اهل بیت علیهم السلام (فارسی)، ۵۶ جلد، قم: مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام.
۵. حسینی، سید مجتبی (۱۳۸۵). احکام نگاه و پوشش، قم: دفتر نشر معارف.
۶. خمینی، سید روح الله موسوی (۱۴۲۴ ه.ق). توضیح المسائل، ۲ جلد، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۷. خویی، سید ابوالقاسم موسوی، موسوعه الإمام الخوئی، ۳۳ جلد، مؤسسه احیاء آثار الإمام الخوئی ره، قم - ایران، اول، ۱۴۱۸ ه.ق
۸. زنجانی، سید موسی شبیری (۱۴۱۹ ه.ق). کتاب نکاح، ۲۵ جلد، قم: مؤسسه پژوهشی رأی پرداز.
۹. سجستانی، ابی داود سلیمان بن اشعث (۱۳۹۰ ه.ق). سنن ابی داود، بیروت: دارالسلام.
۱۰. شیرازی، ناصر مکارم، کتاب النکاح (مکارم)، ۶ جلد، قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام، ایران، اول، ۱۴۲۴ ه.ق.
۱۱. عاملی، حرّ، محمد بن حسن، وسائل الشیعّه، ۳۰ جلد، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ایران، اول، ۱۴۰۹ ه.ق.
۱۲. فضل ا...، سید محمد حسین (۱۳۷۸). نقش و جایگاه زن در حقوق اسلامی، مترجم: عبدالهادی فقهی زاده، تهران: مرکز نشر دادگستر.

۱۳. کلینی، ابوجعفر، محمدبن یعقوب (۱۴۲۹ ه.ق). *الکافی* (ط - دار الحدیث)، ۱۵ جلد، قم: دار الحدیث للطباعة و النشر.
۱۴. محسنیان راد، مهدی، *ارتباط‌شناسی*، تهران: انتشارات سروش، ۱۳۶۹.
۱۵. محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۷۵)، *میزان الحکمه*، جلد ۱۳، قم: نشر دارالحدیث.
۱۶. مشکینی اردبیلی، علی اکبر (۱۳۸۱). *اصطلاحات الاصول و معظم ابحاثها*، قم: نشر الهادی.
۱۷. مطهری، مرتضی (۱۳۶۸). *پاسخ‌های استاد به نقدهایی بر کتاب مسأله حجاب*، قم: صدرا.
۱۸. معصومی، سید مسعود (۱۳۸۱). *احکام روابط زن و مرد و مسائل اجتماعی آنان*، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۱۹. مک کروسکی، جیمز سی (۱۳۸۸)، *رفتار غیرکلامی در روابط میان فردی: درسنامه ارتباطات غیرکلامی*، مترجمان: فاطمه سادات موسوی، ژیلا عبدالله پور، تهران: دانژه.
۲۰. مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی (۱۳۹۵)، *فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم‌السلام*، زیر نظر آیت الله سید محمود هاشمی شاهرودی، قم: انتشارات مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی.
۲۱. نجفی، صاحب الجواهر، محمد حسن (۱۴۰۴ ه.ق). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*، ۴۳ جلد، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۲۲. نجفی، صاحب الجواهر، محمد حسن، *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*، ۴۳ جلد، بیروت: دار إحياء التراث العربی، هفتم، ۱۴۰۴ ه.ق.
۲۳. یحیایی ایله‌ای، احمد (۱۳۸۰)، *مهارت‌های ارتباطات کلامی، ماهنامه روابط عمومی*، شماره ۲۱.